STADS geschiedenis

nummer 1
4e jaargang - 2009

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:
Bert De Munck
Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis
Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen
++ 32 (0)3 220 42 68
bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:
Inge Bertels (universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Maarten F. Van Dijck (Universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Wim Willems (Universiteit Leiden/Amsterdam).

Redactieraad:
Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert† (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Uitgever, abonnementen & advertenties:
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
tel. +31 (0) 35 6859856, fax +31 (0) 35 6859856
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Nederlands uitgeversverbond
Groep uitgevers voor vak en wetenschap

Prijzen:
Normaal abonnement per jaargang €30,– (buiten de Benelux €35,–)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,– (buiten de Benelux €45,–)
Studentenabonnement per jaargang €25,–
Losse nummers €20,– (excl. verzendkosten)

Website:
www.stadsgeschiedenis.be (webmaster Tim Bisschops (UA))

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:
De Meir te Antwerpen, Erasmus De Bie (1629-1675), Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, ©Sint Lukasweb; Spoorwegaffiche van de Belgische kust (1910), ontworpen door Florimond van Acker; Bewerkt stadsplan van Antwerpen, Laura Van Aert, ©Tim Bisschops.

R

Maarten F. Van Dijck

Tot eigen roem en glorie?

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2007)

De voorbije drie jaargangen publiceerde *Stadsgeschiedenis* telkens een overzicht met de belangrijkste internationale tijdschriftartikels die recent waren verschenen. Zo bent u als lezer van Stadsgeschiedenis steeds op de hoogte van de nieuwste publicaties en de laatste trends binnen het brede en internationale domein van stadsgeschiedenis. Voor bijdragen over de geschiedenis van de steden in de Lage Landen was tot nu toe helaas geen tijd en plaats. Dat lijkt misschien niet zo een groot bezwaar in een academische wereld die steeds meer in termen van globalisering en internationale samenwerking denkt, maar prioriteit geven aan Duits-, Frans- en bovenal Engelstalige literatuur heeft ook een aantal nadelen. De buitenlandse databanken en tijdschriften lijken vandaag de dag zoveel geld op te slokken dat bibliotheken de buikriem moeten aanhalen bij de aankoop van lokale tijdschriften en jaarboeken. Heel wat Belgische en Nederlandse tijdschriften zijn moeilijk te vinden omdat ze door (sommige) universiteitsbibliotheken niet meer systematisch worden aangekocht. Dat deze periodieken steeds meer achterstand oplopen bij het publiceren van hun jaargangen, is eveneens een teken aan de wand. Door de geringe aantrekkingskracht van Nederlandstalige publicaties daalt ook het aantal kopijen dat wordt aangeboden bij lokale historische tijdschriften. De groeiende concurrentie met internationale tijdschriften zit daar ongetwijfeld voor iets tussen.

Het is niet de bedoeling in deze nieuwe rubriek te zeuren over de dalende aandacht voor Nederlandstalige tijdschriften, want het is natuurlijk uitstekend dat historici steeds meer op zoek gaan naar internationaal vergelijkingsmateriaal en nieuwe tendensen. Maar in tijden dat de roep om publieksgeschiedenis luider klinkt dan ooit, zou het vreemd zijn om voorbij te gaan aan tijdschriften die een ruime verspreiding vinden bij een breed publiek. Bovendien blijft het noodzakelijk om een overzicht te behouden over het onderzoek in de Lage Landen zelf. Tijdschriften met obscure of ellendig lange namen zoals *Arnhem de genoeglijkste* of de *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* blijken bij nader inzien erg interessante bijdragen te bevatten. Ook de stadshistorische jaarboeken die door lokale geschiedkundige kringen worden uitgegeven tot roem en glorie van de eigen stad, bevatten soms boeiende bijdragen. Het gaat dan zeker niet altijd om verrassend nieuwe inzichten, maar heel wat artikels kunnen als bouwstenen worden gebruikt voor een groter verhaal.

Daarom zal Stadsgeschiedenis vanaf nu elk jaar een overzicht publiceren van dit domein. Het is de bedoeling in deze rubriek de interessante bijdragen te signaleren die in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften zijn verschenen. In totaal werden 59 periodieken geselecteerd: naast negentien algemene historische tijdschriften, zoals het *Tijdschrift voor geschiedenis*, komen ook twintig Belgische en twintig Nederlandse

uitgaven aan bod. Doordat vele tijdschriften een achterstand hebben weg te werken en jaargang 2008 op het ogenblik dat ik dit schrijf nog lang niet overal is verschenen, zal in de bijdrage van dit jaar een overzicht worden geboden van de artikelen die in jaargang 2007 werden gepubliceerd.

Ontwikkeling, groei en planning van steden

Hans Janssen toont aan dat historici en archeologen heel wat van elkaar kunnen leren. In zijn artikel ''s-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350. De stadsarcheologie als bron voor de kennis van groei en stagnatie van middeleeuwse steden', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis,* 10 (2007) 95-133 legt hij de resultaten van archeologisch onderzoek in Noord-Brabant naast de bestaande kennis op basis van archiefonderzoek. Een vergelijking van laatmiddeleeuwse vondsten uit 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Helmond levert interessante verschillen op. De drie nederzettingen ontstonden rond 1200, maar in tegenstelling tot Den Bosch wisten Eindhoven en Helmond zich niet te ontwikkelen tot een stad. De snelle opvolging van verschillende huizentypes en de resten van openbare gebouwen bevestigen dat Den Bosch zich snel van de andere *nova oppida* onderscheidde. Een verklaring voor deze archeologische vaststellingen zoekt Janssen in historische bronnen. De vrijstelling van tol en de bescherming door de hertog van Brabant verklaren volgens hem de snelle opgang van 's-Hertogenbosch.

In het *Jaarboek Amstelodamum* komen twee bouwmeesters aan bod die hun stempel wisten te drukken op het vroegmoderne Amsterdam. Het artikel van Gabri Van Tussenbroek 'Joost Janszoon Bilhamer (1521-1590). Landmeter en ingenieur; aannemer en beeldhouwer', *Jaarboek Amstelodamum,* 99 (2007) 43-79 is een vrij traditionele, maar degelijke biografie. Vanuit stadshistorisch perspectief is vooral de rol van Bilhamer bij de Amsterdamse stadsuitbreiding van 1585 interessant. De bijdrage van Hendrik Battjes over de architect Hendrik de Keyser (1565-1621) is echter interessanter. De uitgebreide netwerkanalyse in het artikel 'Het netwerk van Hendrik de Keyser, rederijker en lootjesverkoper', *Jaarboek Amstelodamum,* 99 (2007) 81-133 geeft een boeiend beeld van de sociale netwerken waarin de Keyser zich bewoog. Battjes toont aan dat de Amsterdamse rederijkerskamer De Egelantier een broedplaats was voor nieuwe artistieke ideeën. De Keyser kon daar als steenhouwer in stadsdienst zijn voordeel uit halen. Battjes demonstreert bovendien dat de stedelijke omgeving de contacten tussen de leden van De Egelantier bevorderde. Alle invloedrijke vrienden van de Keyser woonden immers op een boogscheut van zijn huis. De 'dichtheid' van het stedelijke leven verhoogde de intensiteit van de contacten in het buurt- en verenigingsleven.

Amsterdam staat ook centraal in Clé Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis,* 4:4 (2007) 35-70. Op basis van een nauwkeurige lokalisatie van de winkelpanden in de stad komt de auteur tot de conclusie dat Amsterdam al in de achttiende eeuw over gespecialiseerde winkelstraten beschikte. Kleine winkeltjes met voedingswaren of andere dagelijkse producten waren overal in de stad te vinden, maar meer duurzamere goederen waren bijna uitsluitend in het drukke stadscentrum of langs belangrijke verkeersassen gesitueerd. Het ontbreken van overheidsbemoeienis bij de vestiging van winkels en de enorme stedelijke groei van Amsterdam waren volgens Lesger verant-

woordelijk voor deze vroege specialisatie. Overheidsingrijpen (of liever de afwezigheid ervan) is ook het onderwerp van Cédric Glineur, 'Le droit de l'embellissement à Lille sous l'Ancien Régime (1667-1789)', *Revue du Nord,* 89 (2007) 27-42, waarin een overzicht wordt gegeven van de stedelijke bouwvoorschriften in Rijsel nadat de stad in Franse handen kwam. De auteur toont aan dat de centrale overheid in Rijsel weinig regulerend optrad, maar hij is minder overtuigend wanneer hij stelt dat de stad op dat vlak een uitzonderingspositie innam in Frankrijk. Om dat punt hard te maken, is meer vergelijkend onderzoek nodig.

Thomas H. von der Dunk, 'De mislukte prijsvraag voor het Paleis van Justitie in Arnhem van 1835', *Bijdragen en mededelingen van Gelre,* 98 (2007) 111-147 brengt een gedetailleerd relaas over het ontwerp voor een nieuw gerechtsgebouw in Arnhem. Het gebouw symboliseerde de vernieuwingen in het juridische apparaat aan het begin van de negentiende eeuw, maar uiteindelijk kon het plan door geldgebrek niet worden uitgevoerd. Het ontwerp van de Brugse architect Oscar De Breuck om een deel van de middeleeuwse binnenstad in Brugge op te geven voor een moderne, negentiende-eeuwse boulevard ging al evenmin door. De afwijzing van zijn plannen had vooral te maken met de liberale signatuur van De Breuck, want hygiënische overwegingen hadden het stadsbestuur er voordien al toe aangezet om delen van de middeleeuwse Brugse rijen te delven of te overwelven. Dat wil niet zeggen dat men in die periode totaal ongevoelig was voor de middeleeuwse architectuur in de stad, maar de interesse hiervoor kwam in feite pas echt op na 1882. Marc Ryckaert, 'Het onuitgevoerde ontwerp van architect Oscar De Breuck voor een nieuwe Boulevard in de Brugse binnenstad (1889)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge,* 144 (2007) 351-370 toont met andere woorden aan hoe de visie op het historische erfgoed in een stad als Brugge erg kan veranderen doorheen de tijd.

Paul Van Heesvelde, 'Een stad in de stad? Mechelen en het Arsenaal – Centrale Werkplaats van de Staatsspoorwegen 1836-1914', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen,* 111 (2007) 251-279 gaat in op de gevolgen van de oprichting van de Centrale Werkplaats van de spoorwegen in Mechelen. De vestiging van de werkplaats aan de stadsrand zorgde ervoor dat Mechelen op korte termijn uitgroeide tot een industrieel centrum. De invloed van de werkplaats ging echter veel verder. Er werden niet enkel sociale voorzieningen ingericht zoals een hulpkas voor de arbeiders en weduwen, daarnaast kwam er ook gratis gezondheidszorg, een badinrichting voor de werknemers, een eigen brandweerdienst, technisch onderwijs en huisvesting voor de arbeiders. Zelfs de vrijetijdsbesteding van het personeel werd gedeeltelijk door de werkgever georganiseerd. De sociale voorzieningen verbeterden de levenskwaliteit van de arbeiders aanzienlijk, maar ze zorgden er ook voor dat de directie in toenemende mate kon ingrijpen op het persoonlijke leven van het personeel. Van Heesvelde toont aan dat dit allemaal vrij nieuw was in Mechelen waardoor de leef- en werkomstandigheden van de arbeiders in de Centrale Werkplaats verschilden van die in de rest van de stad.

Heel anders ontwikkelde de Haarlemse stadsrand zich gedurende de negentiende eeuw. In 'De 19de-eeuwse ring van Haarlem', *Haerlem jaarboek,* (2007) 80-99 vat Frank Suurenbroek de belangrijkste resultaten van zijn proefschrift samen. Private investeerders bepaalden in grote mate hoe de buitenbuurten van de stad in de negentiende

eeuw werden aangelegd. Om financiële redenen werd toen enkel de aanleg van de dure villawijken op de hoge zandgronden rond de stad zorgvuldig gepland. Dat was veel minder het geval bij de arbeiderswijken op de lagere veengronden. Bouwpromotoren probeerden deze werkmanshuizen zo dicht mogelijk bij de invalswegen naar de stad op te trekken zodat ze konden besparen op allerlei voorzieningen zoals riolering en verharde wegen. De private en ongecontroleerde uitbouw van deze buitenwijken drukt tot op heden zijn stempel op de stadsplanning in Haarlem. Vandaag worden de oude arbeiderswijken door hun gebrek aan planning opnieuw geherwaardeerd want het onregelmatige stratenpatroon charmeert nu een nieuw publiek. Bovendien zijn in deze stadsdelen als gevolg van de vrij willekeurige uitbreidingen nog landelijke elementen terug te vinden zoals boerderijen en windmolens.

Met de bijdrage van Bert Gerlagh over 'Eduard Cuypers en Amsterdam, de eerste vijfentwintig jaren', *Jaarboek Amstelodamum* 99 (2007) 135-191, komen we opnieuw in Amsterdam terecht. Gerlagh licht het werk van een architect toe die er heel wat sporen heeft nagelaten. Ongeveer een vierde van de vierhonderd projecten waaraan Cuypers tijdens zijn leven meewerkte, situeren er zich. Bovendien ging zijn invloed veel verder dan het ontwerpen van gebouwen. Hij gaf bijvoorbeeld een tijdschrift uit over architectuur en veel van zijn medewerkers groeiden later zelf uit tot prominente bouwmeesters. Op die manier speelde Cuypers een belangrijke rol bij het ontstaan van de Amsterdamse School. Een ander aspect van de Amsterdamse stadsplanning komt aan bod in Albert van der Vliet, 'De Oeverlanden. Een landschapspark in de geest van Jac. P. Thijsse', *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam,* 94:3 (2007) 15-29. In dit artikel wordt het ontstaan geschetst van een natuur- en recreatiegebied in de rand van de grootstad. Aan het begin van de twintigste eeuw gingen er steeds meer stemmen op om de stedelijke bevolking opnieuw in contact te brengen met de natuur. De aanleg van het landschapspark De Oeverlanden paste perfect in deze ontwikkeling. Over de bestemming van het gebied werd doorheen de twintigste eeuw nog druk gediscussieerd, maar recent haalde het oorspronkelijke ecologische ideaal toch de overhand.

Met de toetreding van de socialisten tot het Brusselse stadsbestuur kwam de verbetering van de woonomstandigheden voor arbeiders aan het begin van de twintigste eeuw op de politieke agenda te staan. De liberale colleges hadden voordien de huisvestingsproblematiek volledig overgelaten aan het private initiatief. Patricia Van den Eeckhout beschrijft in 'Onder dak in de Marollen. Wonen in de Cité Hellemans (1916-1945)', *Brood & Rozen* 12 (2007) 5-25 hoe de stedelijke overheid de arbeidersbevolking in de eerste plaats trachtte te controleren en te verheffen door de bouw van nieuwe woonprojecten, zoals de Cité Hellemans. Moralistische en hygiënische principes hadden een grote invloed op de bouwplannen. Ruime wandelpaden tussen de gebouwen en traphallen zonder ramen moesten – letterlijk – voor een frisse wind zorgen in het arbeidersmilieu. Toch werd de wijk duidelijk afgesloten van de omringende buurten om 'sociale vervuiling' te voorkomen. Ook het private leven van de arbeiders was niet veilig voor de ideeën van de planners: potentiële huurders werden zorgvuldig gescreend en zelfs de architectuur had een moralistische inslag. Om de jeugd niet op onzedige ideeën te brengen, waren er aparte slaapkamers voorzien voor jongens en meisjes. Ongehuwd samenwonen was natuurlijk helemaal uit den boze.

Koos Aardroom laat in 'De wijkgedachte in Den Haag. Idealen en werkelijkheid in de nieuwe wijk Morgenstond', *Jaarboek Die Haghe* (2007) 122-148 zien dat verheffing en moralisering ook een centraal aandachtspunt vormde bij de heropbouw van Den Haag na de Tweede Wereldoorlog. Potentiële huurders werden net als in Brussel vooraf gecontroleerd en inspecteurs moesten daarna toezien op de handel en wandel van de huurders. Nochtans was het stadsbestuur van een nobele gedachte vertrokken: de aanleg van buurten met sociale en culturele infrastructuur moest de sociale cohesie in de Haagse gemeenschap bevorderen. Uiteindelijk kwam er van al die goede voornemens weinig in huis, enkel voor een bibliotheek werd het nodige geld uitgetrokken. Aardroom toont mooi aan dat de idyllische wijkgedachte werd doorkruist door de angst die de levensbeschouwelijke groepen elkaar inboezemden. De protestantse predikanten vreesden ervoor dat de nieuwe buurten confessioneel neutraal zouden worden georganiseerd, terwijl de socialistische strekking geen religieuze inmenging wilde bij de uitbouw van de nieuwe wijk. Die spanningen stonden haaks op de oorspronkelijke ideeën over sociale cohesie en ze zorgden er in de praktijk mee voor dat er van alle goede voornemens weinig in huis kwam.

De Amsterdamse stadsplanning wist volgens Chris Quispel, '"Het model van de stad van de toekomst". De geschiedenis van de Bijlmermeer, van probleemgebied tot normale woonwijk', *Holland,* 39 (2007) 218-235 al evenmin zijn doelstellingen te bereiken. Oorspronkelijk was de Bijlmermeer gepland als een wijk voor middengroepen, maar door verschillende besparingsrondes bleef er bij de realisatie van de plannen nog weinig over van de aanvankelijke ideeën. De architecten wilden van de Bijlmermeer een woonproject maken met veel gezamenlijke ruimtes en weinig privacy voor de bewoners, maar door het voortdurende geldgebrek kwamen de geplande collectieve voorzieningen er niet. De Bijlmer werd een migrantenwijk met krappe appartementen zonder goede verbindingen met de stad. De problemen werden alleen maar groter door de snelle wisseling van bewoners, de overbevolking van de bewoonde appartementen en de leegstand van een groot deel van de flats. Vanaf het midden van de jaren tachtig nam het stedelijke bestuur een aantal maatregelen om de Bijlmer aantrekkelijker te maken, maar het effect daarvan was gering. In de jaren negentig besloot de stedelijke overheid dan maar om het project deels op te geven en startte men met de sloop van een aantal van de oorspronkelijke appartementsgebouwen. De overwegend Surinaamse bevolking was erg blij met deze nieuwe ontwikkeling, maar bij de blanke bevolking gaan sindsdien steeds meer stemmen op om de oorspronkelijk plannen van de Bijlmermeer te respecteren.

Terwijl men in Brussel, Amsterdam en Den Haag nadacht over de inrichting van de ideale stad, keerden de beleidsmakers in Noord-Brabant de moderniteit expliciet de rug toe. Zij kozen uitdrukkelijk voor antistedelijke bouwprojecten. Joks Janssen en Theo Beckers beschrijven in 'Katholieke Planologie. Verzuiling en ruimtelijke ordening in Noord-Brabant en Limburg, 1920-1960', *Tijdschrift voor Geschiedenis,* 120 (2007) 350-365 het verstedelijkingsproces in Eindhoven en Roermond. De katholieke bestuurders zagen de snelle economische groei en verstedelijking in deze twee gemeentes met lede ogen aan, want het gevaar dat uitging van het moderniseringsproces en de bijgaande secularisering was in hun ogen groot. Zij legden de nadruk op parochiestructuren en op het behoud van het landelijke samenlevingsmodel. Ook Noord-Brabant liet zich echter

moeilijk plannen, want vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw was de verstedelijking en de modernisering van de regio niet meer tegen te houden.

Schone steden

De band tussen stedelijkheid en vervuiling duikt geregeld op in de hedendaagse berichtgeving, maar ook historici proberen hun steentje bij te dragen aan het ecologische debat. Binnen de stadsgeschiedenis krijgt vooral de opkomst van de moderne industrie sinds het einde van achttiende eeuw veel aandacht. Chloé Deligne plaatst deze vaststelling in een breder perspectief door er in 'Stedelijke vervuiling in het verleden: een inleiding', *Jaarboek voor ecologische geschiedenis,* 9 (2007) 73-78 op te wijzen dat steden al sinds hun ontstaan te kampen hebben met vervuiling. Haar bijdrage is echter vooral bedoeld als een introductie tot deze thematiek en bevat verder geen nieuwe inzichten. Erg interessant is de bijdrage 'Ter minster schade. Milieurecht en -rechtspraak tussen buren te Antwerpen en Mechelen tijdens de zestiende en zeventiende eeuw', *Jaarboek voor ecologische geschiedenis,* 9 (2007) 83-94 van Dave De Ruysscher. De Ruysscher stelt in navolging van Peter Poulussen vast dat het stedelijke recht al vanaf de dertiende eeuw bepalingen bevatte om overlast tegen te gaan.[1] De stedelijke overheden waren toen nog niet echt bezorgd om de vervuiling van de stad; ze wilden vooral wrijvingen tussen buren én epidemieën vermijden. Vanaf de zestiende eeuw doken er – onder invloed van de geleerde juristen van de centrale overheid – in het gewoonterecht termen op uit het Romeinse Recht, maar in de praktijk veranderde er weinig. Eigenlijk bleven de middeleeuwse rechtsregels tot het einde van het Ancien Régime van kracht.

Amélie Favry toont in 'Les Belges à leurs industries (1780-1850): points de vue sur un paysage inédit', *Revue belge de philologie et d'histoire,* 85 (2007) 781-804 aan dat de nieuwe industriële architectuur op het einde van de achttiende eeuw nog werd beschreven als pittoresk, interessant en spectaculair. Dat bleef zo tot het midden van de negentiende eeuw. Sommige auteurs hadden wel kritiek op de aantasting van het landschap, maar doorgaans benadrukten waarnemers het belang van de industrie voor het algemeen welzijn. Schoorstenen van fabrieken werden vergeleken met antieke obelisken of met bomen in een bos. Sommige verkoopsadvertenties beschreven zelfs de industrie in de buurt om een perceel grond aan te prijzen. Een mogelijke verklaring voor die geringe weerstand ten opzichte van de opkomende industrie kan worden gevonden in Nicolas Smaghue, 'L'incrustation de l'usine dans la ville. Arrêt sur image, Tourcoing, 1827', *Revue du Nord,* 89 (2007) 567-582. De auteur toont aan dat de toenemende industrialisering slechts geleidelijk aan de stedelijke ruimte transformeerde. De eerste textielfabrieken in Tourcoing waren eigenlijk gewoon aangepaste huizen van handelaars. Pas later zouden de fabrieken als gevolg van de toenemende overlast en de grotere machines naar de stadsrand worden verdrongen.

In de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* verschenen in 2007 twee casestudies waarin de problematiek van de industrialisering aan bod komt. Hans de Zutter beschrijft in 'Watervervuiling en Industriële Revolutie. Resultaten van een verkennend onderzoek in Roeselare, 1843-1914', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge,* 144 (2007) 127-157 de opkomst van de textielnijver-

1 Zie voor Antwerpen: P. Poulussen, *Van burenlast tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1550-1800* (Kapellen 1987).

heid in de Vlaamse stad Roeselare. De vervuiling van de nieuwe garenindustrie zorgde daar vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw voor een stijgend aantal klachten. De blauwververijen en blekerijen klaagden bij het stadsbestuur omdat zij zuiver water nodig hadden voor het uitoefenen van hun nijverheden. De stedelijke overheid reageerde erg pragmatisch: zonder aan de oorzaak van de vervuiling te raken werd naar manieren gezocht om het vervuilde water zo snel mogelijk uit de stad te laten vloeien. Als gevolg daarvan daalde de waterkwaliteit zienderogen. Geneeskundige commissies stelden vast dat het water verschillende giftige stoffen bevatte en de pachtprijzen voor het visrecht op de gemeentelijke waterbassins kelderden op een aantal jaren tijd door de enorme daling van het visbestand. Boeren die de gewoonte hadden om hun land te verrijken met het slib van beken en rivieren kregen plots te kampen met grote problemen. Hun grond raakte ernstig vervuild en leverde geen vruchten meer op. Sarah Cappelle, 'Industrie, potentiële historische bodemverontreiniging en de haven van Zeebrugge (1895-1970)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge,* 144 (2007) 159-190 beschrijft de oprichting en evolutie van de haven Zeebrugge. Het artikel documenteert zeer goed de economische groei van de Brugse haven, maar de milieuverontreiniging als gevolg van de industrialisering werd slechts indirect onderzocht op basis van afgeleverde milieuvergunningen. De aangehaalde klachtendossiers zijn interessant, maar werden spijtig genoeg niet ten volle benut. Wel kan de auteur concluderen dat grondverontreiniging nog geen discussiepunt was voor de Tweede Wereldoorlog, enkel mogelijke overlast interesseerde de bewoners en de overheid.

Nieuwkomers in de stad

Migratiegeschiedenis is net als ecologische geschiedenis momenteel erg populair als gevolg van de maatschappelijke relevantie van het thema. Terwijl veel studies voor de vroegmoderne periode zich tot nu toe concentreerden op het in kaart brengen van migratiestromen, stelt Kees Walle in '"Dewijle zo veel hooffden ende sinnen zijn". De inburgering van Zuid-Nederlandse migranten in vroeg-17de-eeuws Leiden', *Holland,* 39 (2007) 148-164 de vraag of nieuwkomers zich ook wisten te integreren in de lokale gemeenschap. De auteur betoogt dat Leidse buurtorganisaties bijdroegen aan de inburgering van migranten uit de Zuidelijke Nederlanden na de massale immigratie in 1585. Liefst tweederde van de Leidse bevolking had in 1622 een achtergrond in de Zuidelijke Nederlanden. Doordat het reglement op de buurtverenigingen sinds 1593 bepaalde dat alle inwoners verplicht dienden deel te nemen aan het buurtleven, vormden deze organisaties een ideaal middel tot integratie van nieuwkomers. Walles onderzoek toont inderdaad aan dat één vierde van alle bestuurders van buurtverenigingen uit de Zuidelijke Nederlanden kwamen. Wel zegt de auteur spijtig genoeg niets over de sociale samenstelling van de Leidse buurten. Dat is nochtans belangrijk, want als de nieuwkomers in dezelfde wijken samenhokten, dan was er van inburgering of integratie geen sprake. Zoiets blijkt in elk geval uit Leo Adriaenssen, 'De brabantisering van Haarlem in 1579-1609', *Noord-Brabants historisch jaarboek,* 24 (2007) 102-122. Adriaenssen stelt vast dat de migrantengemeenschap in Haarlem erg gesloten was. Ook hier streken Zuidelijke Nederlanders aan het begin van de zeventiende eeuw massaal neer, maar de migranten uit het zuiden vestigden zich allemaal in dezelfde buurt. De concentratie was er zelfs zo groot dat men in Haarlem over het 'Brabants Kwartier' sprak.

De nieuwkomers trouwden onderling met elkaar en zochten hun getuigen doorgaans binnen de eigen gemeenschap. Volgens Adriaenssen was er van een echte inburgering in Haarlem dan ook geen sprake.

Doorgaans zijn historici maar karig ingelicht over de armere migranten in de vroegmoderne periode, maar soms geven de archieven iets meer prijs over het dagelijkse leven van de doorsnee migrant. Jelle van Lottum en Sølvi Sogner kunnen bijvoorbeeld een beroep doen op de brief die de Noorse Barbara Pitris in 1664 aan haar man Magnus Andresen schreef. In 'Het verhaal van Magnus en Barbara. Migratiegeschiedenis in het klein', *Holland,* 39 (2007) 65-79 proberen van Lottum en Sogner op basis van deze brief een beeld te schetsen van de Noorse migrantengemeenschap in Amsterdam. Het document waarop de auteurs een beroep doen is echter vrij kort waardoor ze al snel moeten overstappen op veralgemeningen en veronderstellingen. Dat leidt tot zinswendingen zoals 'voor zover na te gaan', 'we kunnen daarmee aannemen', 'hoogst waarschijnlijk', 'enkele speculaties' en 'het is aannemelijk'. Eén brief is duidelijk niet voldoende om het leven van migranten in de zeventiende eeuw te reconstrueren, maar de algemene conclusies over de Noren in Amsterdam zijn wel boeiend en goed onderbouwd. Net als Adriaenssen stellen van Lottum en Sogner vast dat migranten in hun land van aankomst vooral een beroep deden op landgenoten.

Ook later verliep de integratie van vreemdelingen niet altijd even makkelijk. Marc Leleux, 'Fraternisation et concurrence: liens et limites d'un rapport au travail. L'exemple des ouvriers belges dans le département du Nord du milieu du XIXe siècle à l'entre-deux-guerres', *Revue du Nord,* 89 (2007) 837-855 gaat dieper in op het fenomeen van de grensarbeid. Tijdens de negentiende eeuw zochten heel wat Vlaamse en Waalse arbeiders werk in de bloeiende textielnijverheid net over de Franse grens. Dat leidde tot conflicten met de autochtone werklieden want de Belgen waren bereid om voor lagere lonen te werken. Bovendien mochten buitenlanders aanvankelijk geen lid worden van de Franse vakbonden waardoor de Belgische arbeiders ook niet geneigd waren om deel te nemen aan stakingen. Pas later zouden communistische militanten ervoor zorgen dat Belgische en Franse arbeiders gezamenlijk hun belangen vertegenwoordigden. Daardoor namen ook de spanningen tussen Belgen en Fransen af. Problemen waren er ook in Rotterdam. Cheska Polderman laat in '"Deze nood breekt elke wet". Het antwoord van de lokale politiek op de Rotterdamse Turkenrellen van 1972', *Holland,* 39 (2007) 257-275 zien hoe de stijging van het aantal Turken er tot spanningen leidde met de lokale bevolking. Een banaal huurconflict leidde in de zomer van 1972 tot rellen waarbij autochtone bewoners schade toebrachten aan de huizen van Turkse migranten. Polderman wijst erop dat de stedelijke overheid in Rotterdam toen al maatregelen wou nemen om de concentratie van vreemdelingen in bepaalde buurten tegen te gaan. De regering in Den Haag oordeelde echter dat een dergelijk beleid in strijd was met de nationale regels en floot het Rotterdamse bestuur nog hetzelfde jaar terug. Pas in 2006 zou de nationale regering toestaan dat grote steden het vestigingsgedrag van migranten sturen.

Het *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* wijdde in 2007 een volledig themanummer aan migratie in België. Daarbij koos de samenstelster (migratiespecialiste Anne Morelli) er uitdrukkelijk voor om zoveel mogelijk nationaliteiten in beeld te brengen. De kwaliteit van de bijdragen varieert daardoor, maar de lezer krijgt wel een

vrij volledig beeld van de verschillende migrantenpopulaties in België. De nadruk ligt vooral op de recentste geschiedenis, slechts twee van de twaalf artikels behandelen de negentiende eeuw. Met zeven bijdragen is de periode na de Tweede Wereldoorlog het best vertegenwoordigd. Idesbald Goddeeris vergelijkt in zijn artikel het vestigingsgedrag van Poolse ballingen in het negentiende-eeuwse Brussel. Hij komt tot de conclusie dat politieke vluchtelingen uit Polen eigenlijk weinig verschilden van andere migranten. Het ging in hoofdzaak om ongehuwde mannen die zelden lang op één plaats verbleven. Brussel komt ook aan bod in de bijdrage van Vinciane Godfrind. Hij onderzocht een populatie van 144 Russische studentes die zich tussen 1905 en 1914 inschreven aan de Université Libre de Bruxelles. Vooral Joden en vrouwen trokken naar België om er te studeren, en velen bleven er uiteindelijk ook wonen. Zij wilden niet naar Rusland terugkeren omdat ze er werden gediscrimineerd. In Brussel kregen ze meer mogelijkheden en bovendien konden ze er optrekken met andere migranten. De meesten onder hen vestigden zich dan ook in joodse buurten. Een derde bijdrage over Brussel is van de hand van Sandra Fratini, die wijst op het grote aantal jonge Luxemburgse meisjes die in de Belgische hoofdstad als dienstmeid kwam werken. Een zoektocht in de archieven leverde 775 dossiers op verspreid over zes steekproefjaren. Het interessante aan deze bijdrage is dat de auteur niet alleen de archieven in het land van aankomst onderzocht, maar ook naar Luxemburg afzakte om daar de dossiers van de emigratiedienst te bekijken.

De bijdragen over de periode na de Tweede Wereldoorlog gaan bijna uitsluitend over de gastarbeiders die vanaf de jaren zestig werden aangetrokken om in de Belgische steenkoolmijnen te komen werken. De artikels over de Griekse, Spaanse en Turkse mijnwerkers hebben soms weinig raakpunten met stadsgeschiedenis en worden hier daarom terzijde gelaten. Wel interessant voor onze bijdrage zijn de cijfers over de vestigingsplaats van de Spaanse migranten in België tijdens de periode 1957-1965 die Ismaël Rodriguez Barrio verzamelde. Een belangrijk deel van de Spanjaarden kwam in de Kempense mijnen terecht, maar de meesten onder hen trokken toch naar de steden Luik en Charleroi. Paolo Manno toont aan dat ook de Italiaanse migranten uit Apulië voornamelijk in de Waalse mijnindustrie belandden. Zijn bijdrage levert vooral erg verhalende, kwalitatieve informatie op, gebaseerd op mondelinge getuigenissen. Flavia Cumoli besteedt in haar artikel over de Italiaanse migranten in de Waalse steenkoolbekkens heel wat aandacht aan het fenomeen van verstedelijking. Zij concentreert zich vooral op de manier waarop de migranten hun rurale achtergrond trachtten te behouden in een stedelijke omgeving. Door zich te vestigen in kleinere gemeenschappen in afgesloten arbeiderswijken rond de mijnen probeerden ze te ontsnappen aan het stedelijke leven van deze sterk geïndustrialiseerde en verstedelijkte mijngebieden. Hoewel ze er natuurlijk niet geheel in slaagden om de stedelijke levenswijze te ontlopen, slaagden ze er toch in om hun landelijke gewoontes niet te verloochenen. Deze casus toont mooi aan hoe migranten in hun dagelijkse leven aan sociale, economische en ruimtelijke processen kunnen ontsnappen.

Sociale relaties in een stedelijke omgeving

Het artikel van Ellen Herwege 'Gewezen wezen. Weeskinderen in het laatmiddeleeuwse Aalst', *Het Land van Aalst,* 59 (2007) 3-46, 241-280 is niet meteen spannend

te noemen, maar wel erg degelijk. Op basis van grondig bronnenonderzoek beschrijft Herwege de rechten en plichten van wezen en voogden in Aalst tijdens de jaren 1418-1473. Naast de nogal droge opsommingen van alle juridische geplogenheden bevat het artikel een erg interessant stuk over de handelingsmogelijkheden van weeskinderen. Daaruit blijkt dat wezen in de praktijk soms over een erg ruime handelingsvrijheid beschikten. Weeskinderen die een ambacht leerden, konden zelfs deelnemen aan economische transacties en hadden in beperkte mate toegang tot hun erfenis. Manon van der Heijden en Ariadne Schmidt publiceerden in 2007 een belangwekkend artikel over de toegang van vrouwen tot stedelijke ambten. Hun bijdrage 'In dienst van de stad. Vrouwen in stedelijke ambten, Holland, 1500-1800', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis,* 4:4 (2007) 3-34 toont overtuigend aan dat vrouwen in de Republiek doorheen de vroegmoderne periode steeds meer ruimte kregen om een stedelijk ambt uit te oefenen. Terwijl in andere Europese regio's vrouwen vanaf de achttiende eeuw geen publieke functies meer konden of mochten uitoefenen, zorgde de professionalisering en specialisering van het ambtenarenapparaat er in de Republiek voor dat vrouwen net meer kansen kregen dan elders. Met betrekking tot de negentiende eeuw toont Myriam Everard, 'De Arnhemse jaren van Titia van der Tuuk (1884-1902), vrijdenkster, schrijfster, feministe', *Arnhem de genoeglijkste,* 27 (2007) 214-243 aan dat de steden mogelijkheden boden aan vrouwen om zich te emanciperen. In deze goed uitgewerkte biografie wordt duidelijk dat Titia van der Tuuk zich in Arnhem ontwikkelde tot een voorvechtster van de rechten van de vrouw. De veelvuldige contacten met gelijkdenkende vrouwen waren daar zeker niet vreemd aan.

Riemke Westerholt, 'Genoeg voor een heel weeshuis? De voeding van kinderen in het Groene Weeshuis in Groningen, 1631-1830', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis,* 4:1 (2007) 89-116 wijst op de transformaties in het voedingspatroon in een Gronings weeshuis voor arme kinderen. Westerholt weerlegt in deze bijdrage de idee dat weeshuizen met meer geldmiddelen sowieso ook een betere voeding op tafel brachten. In het Groningse weeshuis kwam weliswaar minder voedsel op tafel dan in een weeshuis voor kinderen uit de middengroepen in Amsterdam, maar dat betekende niet dat de wezen in Amsterdam ook een betere voeding te verorberen kregen. Door het invoeren van de aardappel in 1776 kregen de wezen in het Groningse weeshuis zelfs meer vitaminen binnen dan dat het geval was in rijkere weeshuizen. De sociale verschillen tussen arm en rijk waren blijkbaar veel groter op andere gebieden. Lawrence Van Haecke, 'Epidemische ziekten in Brugge, 1830-1950', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge,* 144 (2007) 87-126 bevestigt dat armere sociale groepen net als jongeren en ouderen veel harder werden getroffen door epidemieën. Daar stond tegenover dat de levensverwachtingen in het negentiende- en twintigste-eeuwse Brugge drastisch verhoogden. Terwijl tussen 1871 en 1880 nog meer dan dertig procent van alle sterfgevallen te wijten waren aan epidemische ziekten, daalde dit aandeel tot tien percent gedurende de jaren net voor de Tweede Wereldoorlog.

De negentiende eeuw was volgens Juul Hannes en Eric Vanhaute voor Oost-Vlaanderen een periode van stijgende sociale ongelijkheid. Hannes en Vanhaute brengen in 'Economische verandering en inkomensongelijkheid. De inkomensverdeling in de Oost-Vlaamse steden in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis,* 4:2 (2007) 86-109 cijfergegevens bij elkaar die aantonen dat de toene-

mende urbanisatie en industrialisering niet verantwoordelijk waren voor de groeiende sociale kloof tussen rijk en arm. In Gent, de grootste industriestad in de provincie Oost-Vlaanderen, waren de middengroepen zelfs erg breed.

De reactie van de stedelijke overheid op de stijgende werkloosheid tijdens de jaren dertig van de twintigste eeuw komt aan bod in Vroukje Muntjewerff-Van den Hul, 'Bloed, zweet en tranen. Werkverschaffing in Breda in het interbellum', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom",* 60 (2007) 289-315. De auteur van dit artikel wijst op het systeem van verplichte tewerkstelling dat in 1935 in Breda van start ging. De stad creëerde in die jaren zelf allerlei vormen van werkgelegenheid vanuit de overtuiging dat ze op die manier het zogenaamde 'profitariaat' kon tegengegaan. De bijdrage van Caspar Cillekens over 'Aardewerk en arbeidsmarkt: Maastricht tussen de twee wereldoorlogen', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg,* 52 (2007) 115-135 behandelt eveneens het probleem van de groeiende werkloosheid tijdens het interbellum. Cillekens wijst er op dat de afnemende buitenlandse vraag naar aardewerk aan de basis lag van de structurele werkloosheid in Maastricht tijdens de jaren dertig. Door de eenzijdige oriëntatie van de stedelijke industrie beschikten de arbeiders in de Maasstad niet over een alternatief in deze moeilijke jaren.

De voedselvoorziening tijdens de Tweede Wereldoorlog stond in 2007 centraal in twee verschillende artikels. Koen van Wijk legt in 'Alles op de bon. Distributie en detailhandel in Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Jaarboek Die Haghe,* (2007) 108-121 uit dat de voedselschaarste tijdens de Tweede Wereldoorlog geen al te grote gevolgen had voor de Haagse bevolking. Het aantal verorberde calorieën daalde slechts licht tijdens de oorlog. Brood, koekjes, kaas en vlees waren wel moeilijk te verkrijgen, maar werden vervangen door aardappelen, groenten en grutterswaren. Voor de kleinhandelaars in de stad waren de oorlogsjaren overigens een relatief welvarende periode omdat consumenten veel liever hun zaken bezochten dan de supermarkten aan de rand van de stad. Brandstof was immers duur en verplaatsingen verliepen minder vlot. Bovendien gingen klanten de vertrouwensrelatie met de lokale winkelier opnieuw waarderen tijdens de oorlog. Wel nam het aantal rellen en voedselplunderingen toe naarmate de oorlog vorderde. Gonzague Pluvinage onderzoekt dezelfde problematiek in 'A la recherche d'un temps perdu? Sur les traces de la vie quotidienne des Bruxellois en 1914-1918', *Cahiers Bruxellois. Revue d'histoire urbaine,* 39 (2006-2007) 61-80. De overheid probeerde in Brussel net als in Den Haag aan dit probleem te verhelpen door centrale keukens in te richten, maar de stedelingen ondernamen ook zelf actie. Zo werden er op verschillende plaatsen coöperatieve winkels opgericht om de snelle stijging van de voedselprijzen tegen te gaan. Daarnaast werden parken, bloemenperken en boulevards gebruikt om groenten te kweken. Verder gaat het artikel ook in op verschillende vormen van vreedzaam verzet bij de bevolking. Met het kopen en ophangen van beeltenissen van het koningspaar, het besmeuren van Duitse affiches, het verspreiden van spotprenten en het vieren van de Belgische nationale feestdag toonde de bevolking zijn onvrede met de bezetting en de moeilijke levensomstandigheden. Ook na de oorlog bleef de malaise op sommige plaatsen nog voortduren. Philippe Rogier beschrijft in 'Les grèves de 1953 dans le Pas-de-Calais', *Revue du Nord* 89 (2007) 105-13 de gevolgen van de dalende vraag naar steenkool voor de arbeiders in Noord-Frankrijk. De

stakingen in de mijnen verhoogden de spanningen tussen de mijnwerkers en de andere groepen in de stedelijke bevolking.

Stedelijk bestuur en machtsrelaties

De laatmiddeleeuwse opstanden in Vlaanderen zijn erg goed onderzocht, maar over Holland is heel wat minder geweten. Peter Hoppenbrouwers legt in 'Meentocht, maagschap en partij. Stedelijk oproer in laatmiddeleeuws Nederland', *Holland,* 39 (2007) 132-147 uit dat het niet makkelijk is om hier verandering in te brengen. Hoppenbrouwers belicht in dit artikel twee stedelijke oproeren tegen het stedelijke bestuur. Zowel over de opstand in Den Briel (1393) als over de rellen in Haarlem (1404) blijft veel onduidelijkheid bestaan. Waarschijnlijk lagen partijtwisten tussen Hoeken en Kabeljauwen aan de basis van beide woelige episodes, maar zekerheid bestaat daarover niet. Meer informatie over een soortgelijke casus is terug te vinden in het goed gedocumenteerde C.L. Verkerk, 'Schout Claes de Grebber en de Hoekse machtsovername in Amsterdam (1441-1445), *Jaarboek Amstelodamum,* 99 (2007) 15-41. De vervanging van het Kabeljauwse stadsbestuur door aanhangers van de Hoeken leidde in 1441 tot ongeregeldheden binnen de stad.

Op basis van naamlijsten onderzoekt Frederik Buylaert veranderingen in de Vlaamse adel tijdens de laatmiddeleeuwse periode. De resultaten van dit onderzoek zijn samengevat in 'Edelen in de Vlaamse stedelijke samenleving', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4:2 (2007) 29-56. Uit het onderzoek blijkt dat de adel een snel veranderende groep was tijdens de late middeleeuwen. Een vergelijking van twee naamlijsten wijst bijvoorbeeld uit dat slechts een vierde van de families uit 1363 nog in 1437 een adellijke status bezat. De hoge adellijke families wisten zich vrij goed te handhaven, maar bij de andere geslachten lag het mutatieritme vaak erg hoog. Stedelijke patriciërs verkregen steeds vaker de adellijke status sinds de vijftiende eeuw, maar dat betekende daarom niet noodzakelijk dat de adel verstedelijkte. Vaak hadden ze zowel belangen in de stad als op het platteland. Wel toont Buylaert aan dat er tussen de edellieden in de stad contacten bestonden die groepsvorming in de hand konden werken: edellieden leenden elkaar boeken uit en ze werden lid van dezelfde broederschappen – maar van een echte stedelijke adel kan dus niet gesproken worden. Ook Jelle De Rock wijst op de samenhang tussen stad en platteland in 'La châtellenie de Coutrai: quelques aspects du rapport entre ville et campagne dans la Flandre du bas Moyen Âge', *Revue du Nord,* 89 (2007) 729-753. De Rock toont aan hoe grote Vlaamse steden zoals Kortrijk en Gent macht probeerden uit te oefenen op het omringende platteland. Vooral op militair en fiscaal vlak moesten de rurale gebieden zware inspanningen leveren. Via allerlei strategieën slaagde de boerenbevolking er echter in om weerstand te bieden aan de druk vanuit de stad.

Nog in Vlaanderen toont Wouter Ryckbosch in zijn artikel 'Stedelijk initiatief of hertogelijke repressie? Financiële hervormingen en kredietbeleid te Gent (1453-1495)', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis,* 4:2 (2007) 3-28 aan dat de Gentse stedelijke financiën anders werden beheerd door centralistisch dan door particularistisch gezinde besturen. Na de Vrede van Gavere kregen de aanhangers van de Bourgondische hertog een hele tijd de macht in handen. Dat leidde tot de introductie van nieuwe, sociaal regressieve belastingen die in grote mate rechtstreeks naar de vorst

vloeiden in de vorm van uitzonderlijke bedes en militaire bijdragen. Daarnaast werd de stadskas belast met de uitgave van nieuwe rentes. De particularistische schepenen die vanaf 1477 in Gent de plak zwaaiden, tekenden een heel ander beleid uit. Zij probeerden de stedelijke financiën te saneren door geen renten te verkopen en geen bedes meer toe te staan aan de vorst. Bovendien kozen zij eerder voor progressieve, directe belastingen in plaats van de sociaal oneerlijke verbruikstaksen.

Ook Jord Hanus heeft aandacht voor de verkoop van rentes door de stedelijke overheid. Hij vergelijkt deze gegevens met informatie over de private rentemarkt in 'Publiek krediet, privaat kapitaal. Bossche stadsfinanciën en stedelijke rentemarkten op de drempel van de nieuwe tijden (vroege zestiende eeuw)', *Noordbrabants historisch jaarboek,* 24 (2007) 58-90. Op basis van dit materiaal bestrijdt Hanus de gangbare opvatting dat de stedelijke elite zijn band met de vorst versterkte door massaal publieke rentes op te kopen. De auteur toont aan dat diezelfde stedelijke elite ook op de private rentemarkt de belangrijkste leverancier was van kapitaal. Mogelijk heeft Hanus hier een punt, maar zijn bewijsmateriaal weegt te licht om al definitieve conclusies te trekken. Het hierboven aangehaalde onderzoek van Wouter Ryckbosch geeft aan dat de zaken in realiteit veel complexer waren en dat de stedelijke elite verdeeld was in centralistische en particularistische partijen. Bovendien lijkt het onwaarschijnlijk dat de stedelijke geldschieters van de vorst het centrale beleid geheel ongenegen waren. Een failliet van de centraliseringspolitiek kon immers ook betekenen dat ze hun centen kwijt waren.

De militaire geschiedschrijving heeft de laatste jaren zijn tweede adem gevonden door het eigen onderzoeksveld te verruimen. Dat gebeurt door meer aandacht te besteden aan de maatschappelijke gevolgen van oorlogsvoering. Het onderzoek van Griet Vermeesch is een mooi voorbeeld van deze nieuwe aanpak. In het artikel 'Gorinchem en de Hollandse tuin. Een grensstad tijdens de Tachtigjarige Oorlog', *Holland,* 39 (2007) 25-39 beschrijft Vermeesch de veranderende relatie tussen het leger en de Gorcumse stedelijke samenleving tijdens de zeventiende eeuw. Doordat de steden in de Republiek veel meer inspraak hadden in het militaire beleid, was een garnizoensstad als Gorinchem veel meer geneigd om hoge belastingen te betalen en soldaten te huisvesten. Bovendien was de stedelijke bevolking er zich van bewust dat de aanwezigheid van een garnizoen de lokale economie kon aanzwengelen. Het artikel 'Kortrijk als vestingstad in de nieuwe tijd (1577-1648)', *De Leiegouw,* 49 (2007) 199-234 van Wim Dekimpe heeft vooral aandacht voor de vestigingsbouw in deze Vlaamse stad. De bijdrage blijft vooral steken op een beschrijvend niveau, maar interessant is wel de passage waarin de auteur duidelijk maakt dat de nieuwe versterkingswerken deels waren gebaseerd op Italiaanse modellen – met bijvoorbeeld uitgebouwde bastions – en deels terugvielen op eigen Nederlandse invloeden waarbij gebruik werd gemaakt van de bestaande infrastructuur.

Dave de Ruysscher (cf. ook supra) beschrijft in 'Tussen centraal en eigen beheer. Wegen- en rivierbeleid in de heerlijkheid Mechelen (vijftiende tot achttiende eeuw)', *Noordbrabants historisch jaarboek,* 24 (2007) 136-159 hoe de centrale overheid in de zeventiende eeuw zijn invloed probeerde te vergroten op het onderhoud van straten en rivieren. Dat lukte pas echt vanaf 1730, na een klacht van een aantal burgers bij de Grote Raad van Mechelen. Toch bleef de reiniging van wegen en rivieren een lokale stedelijke aangelegenheid en was er geen sprake van een echte centralisering. De centrale over-

heid was geheel afhankelijk van de lokale overheid bij de toepassing van ordonnanties en in de praktijk bleef het oude, stedelijke gewoonterecht van kracht tot het einde van het Ancien Régime.

Frederik Verleysen legt meer de nadruk op de veranderingen in de verhouding tussen centrale overheid en stedelijke samenleving gedurende de vroegmoderne periode. In '"Het nooden van de Heeren". Een verkenning van verticale relatienetwerken en patronage in de Antwerpse, Brusselse en Gentse corporatieve wereld', *De achttiende eeuw,* 39 (2007) 21-40 toont hij aan dat de centrale regering vanaf de zeventiende eeuw pogingen ondernam om de stedelijke politieke cultuur te hervormen. Volgens nieuwe reglementeringen mochten ambachten niet langer geschenken uitdelen aan leden van de stedelijke magistraat om bepaalde gunsten af te dwingen. Door het geven van geschenken enkel nog toe te laten onder overheidscontrole, kon de centrale regering de lokale patronagenetwerken uitschakelen of overnemen. Albert Andriessen beschrijft in 'Den Haag 1807. Bevestigd als stad, afgedankt als residentie', *Jaarboek Die Haghe* (2007) 54-64 hoe de stedelijke overheid reageerde op het besluit van koning Lodewijk Napoleon om in 1807 Den Haag definitief te verlaten. Doordat het hof van Den Haag naar Amsterdam verhuisde, moesten men in Den Haag zelfs heel wat huizen afbreken omdat de stad leegliep als gevolg van het vertrek van de koning. Na de Franse overheersing was Den Haag er daarom als de kippen bij om een voorlopig bestuur in de stad te vestigen. Daarop keerde de Prins van Oranje weer terug naar Den Haag en in 1814 werd definitief beslist dat Den Haag hoofdstad van Nederland werd.

Julien Drouart schreef met 'Les ligues de droite dans la rue lilloise (1932-1936)', *Revue du Nord,* 89 (2007) 327-339 een erg kort, maar interessant artikel over het verband tussen stedelijke ruimte en politiek in Rijsel tijdens het interbellum. Net als in andere steden won extreem rechts in Rijsel aan invloed door de economische crisis en de financiële schandalen van de jaren dertig. Op enkele maanden tijd groeide het aantal deelnemers aan manifestaties van extreem rechts enorm. De nadruk lag er op het herdenken van de oorlog, het eren van oud-strijders en het tonen van nationale symbolen. Op basis van kaartmateriaal toont Drouart nu aan dat extreem rechts tijdens manifestaties vooral het stedelijke centrum innam. Dat had te maken met de daar aanwezige oorlogssymbolen én het feit dat 70 percent van hun aanhang in het stadscentrum woonde.

Mondelinge getuigenissen leverden de informatie voor Joost Rosendaal, 'De ondergrondse pers in Nijmegen, 1940-1944', *Bijdragen en mededelingen van Gelre,* 98 (2007) 167-196. De illegale oorlogspers ontstond in Nijmegen vooral in communistische en sociaal-democratische hoek. Het is opvallend dat het overwegend katholieke Nijmegen pas vanaf 1943 ook over ondergrondse katholieke bladen beschikte.

Vrije tijd, cultuur en religie

Jos E. Vercruysse, 'De Antwerpse augustijnen en de lutherse Reformatie, 1513-1523', *Trajecta,* 16 (2007) 193-216 bevat een aantal nieuwe inzichten over de verspreiding van het protestantisme in Antwerpen. Volgens Vercruysse speelde het Augustijnenkloost er een belangrijke rol in dit proces want de Antwerpse Augustijnen onderhielden erg goede contacten met hun ordegenoten in het Wittenberg van Luther. De eerste drie priors van het in 1513 opgerichte Antwerpse klooster studeerden allen in Wittenberg en hadden daar ook uitstekende contacten met Luther. Hoewel er geen direct bewijs

is dat contacten tussen paters en stedelingen aan de basis lagen van de verspreiding van de nieuwe leer in de stad, is het niet onwaarschijnlijk dat de Antwerpse bevolking hierdoor inderdaad in contact kwam met het Lutheranisme. Overigens vonden niet alleen nieuwe ideeën, maar ook consumptieproducten snel ingang binnen het stedelijke milieu. Bruno Blondé en Ilja Van Damme documenteren in 'Een crisis als uitdaging', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis,* 4:1 (2007) 61-88 de opgang van koffie, thee, chocolade, suiker en tabak in Antwerpen sinds het einde van de zeventiende eeuw. De auteurs wijzen er op dat deze vernieuwingen het gevolg waren van een cultureel proces, met name de opkomst van de mode en de groeiende drang naar nieuwe producten. Verder menen ze te kunnen besluiten dat de snelle verspreiding van deze consumptieproducten impliceert dat de stedelijke middengroepen het al bij al niet zo slecht hadden in deze periode van economische neergang en de-urbanisatie.

Ondanks alle materiële verlokkingen, bleven steden tijdens de vroegmoderne periode centra van religiositeit. Gerrit Vanden Bosch demonstreert in '"Om Godt beter te dienen dan in de weirelt". Een groepsportret van postulanten en novicen in het klooster van de zwartzusters van Brussel', *Eigen schoon en de Brabander,* 90 (2007) 333-356 dat het Brusselse klooster van de zwartzusters nog geen aantrekkingskracht verloor tijdens de achttiende eeuw. Van een daling van het aantal nieuwe novicen was noch in het Brusselse gasthuis noch in het klooster van de zwartzusters sprake tijdens de eeuw van de Verlichting. De jonge zusters verklaarden bovendien allemaal dat het veilig stellen van het eigen zielenheil hun belangrijkste motief was geweest om toe te treden tot het klooster van de zwartzusters, sociale motieven speelden een veel minder belangrijke rol. Nog volgens de zusters zelf was de ziekenverzorging van de zwartzusters al van jongs af aan een vast onderdeel van hun stedelijke leefomgeving. Aangezien de meeste novicen een stedelijke achtergrond hadden liet de secularisering zich in de stad dus nog niet zó hard voelen. Ook na de Franse Revolutie bleef religie trouwens een belangrijk onderdeel van het stedelijke leven. Anne Godinas-Thys wijst op het belangrijke fenomeen van de religieuze lekenverenigingen in Luik in 'Les sœurs de Saint-Sacrement, de Bruxelles à Liège', *Bulletin de la Société royale Le Vieux-Liège,* 15 (2007) 137-160. Godinas-Thys levert een vrij beschrijvende bijdrage over het fenomeen van de Broederschappen van de Gedurige Aanbidding van het Heilig Sacrament. Toch verdient het artikel een vermelding in dit overzicht omdat de auteur de aandacht vestigt op een belangrijk fenomeen dat te weinig aandacht krijgt in de recente historiografie.

Gerrit Verhoeven betoogt in zijn review in dit nummer van *Stadsgeschiedenis* dat de reisgeschiedenis het anekdotische stadium voorbij is. Dat valt echter niet af te leiden uit de bijdragen die in 2007 over dit thema verschenen. Hubert Vreeken, 'Prachtige vergezichten, elegante equipages en heerlijke tuinbonen. De reisaantekeningen van de Amsterdamse koopman Pieter Gerard Holthuysen, 1833-1856', *De negentiende eeuw,* 31 (2007) 82-97 bevat weliswaar erg interessante informatie over verschillende vormen van stedelijk vermaak, maar de bijdrage blijft steken in een opsomming van citaten en wetenswaardigheden. Hetzelfde kan gezegd worden van Thomas H. von der Dunk, 'Oranjepaleizen rond Den Haag als toeristische trekpleisters. Deel 2: Leonhard Christoph Sturm en andere vreemdelingen in Huis ter Nieuburch', *Jaarboek Die Haghe* (2007) 15-39. Ook dit artikel leest vlot en bevat boeiende beschrijvingen, maar nieuwe inzichten levert dat niet op. Karin van Leeuwen gaat in 'Holland spreekt een woordje

mee! De Olympische Spelen van Amsterdam (1928)', *Holland,* 39 (2007) 3-16 nader in op de manier waarop een groot sportevenement zoals de Olympische Spelen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw door burgers en overheid werd onthaald. Op dat moment was nog niet iedereen er van overtuigd dat de organisatie van de Olympische Spelen een meerwaarde had voor stad en land. Vooral vanuit confessionele hoek rees er verzet en werden dergelijke sportcompetities als onzedelijk vermaak beschouwd. Zelfs de nationale overheid was niet bereid om de organisatie te subsidiëren. De stedelijke en provinciale overheid waren wel enthousiast en samen met privé-investeerders konden ze gemakkelijk het benodigde kapitaal bij elkaar brengen. Vooral Amsterdam zag de organisatie van de Olympische Spelen als een ideale manier om de stad te promoten. Er werd een nieuw sportstadium gebouwd in de stad dat de 'Hollandse mentaliteit' moest uitstralen. Eenvoud, degelijkheid en zakelijkheid waren daarbij sleutelwoorden.

Het beeld van de stad

De zeventiende-eeuwse groei van Amsterdam werd op doek vereeuwigd door Nicholaas Berchem. In diezelfde periode zag ook een allegorisch schouwspel met als titel 'Vergrooting van Amsterdam' het licht. Nobert E. Middelkoop, 'De stedenmaagd als bouwmeester. Nicolaes Berchems Allegorie op de uitbreiding van Amsterdam', *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam,* 94:5 (2007) 19-30 betoogt dat beide kunstuitingen niet los van elkaar waren ontstaan. De nadruk kwam in dit soort van allegorieën steeds op het belang van de handel voor de stad te liggen. In Frans Thuijs, 'Op zoek naar de ware Jaco. Jacob Frederik Muller (1690-1718): zijn criminele wereld, zijn berechting en de mythe na zijn dood', *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam,* 94:3 (2007) 3-14 komt een negatief aspect van de beeldvorming rond Amsterdam aan bod. Op basis van het onderzoek voor zijn proefschrift kwam Thuijs tot de conclusie dat het verhaal over de gevaarlijke Amsterdamse crimineel Jaco in feite het gevolg was van de mythevorming rond zijn persoon. Het befaamde 'fort van Sjako' en de beruchte bende van Jaco hebben in Amsterdam nooit bestaan, de echte Jaco was een recidivist die op het schavot terechtkwam.

In de geschiedschrijving over Rotterdam is de Tweede Wereldoorlog volgens Paul van de Laar een scharnierpunt. In 'Het beeld van Rotterdam', *Rotterdams jaarboekje,* 5 (2007) 144-165 beschrijft hij hoe historici in de periode vóór 1940 vooral de nadruk legden op het reconstrueren van dé werkelijkheid. Over beeldvorming rond de stad werd nauwelijks nagedacht. Beschrijvingen in kronieken en voorstellingen op schilderijen werden als waarheidsgetrouwe afbeeldingen van de werkelijkheid gezien. Hoewel het bombardement door de Duitsers voor Rotterdam de verwoesting van zowat het hele historische centrum betekende, werd aan dit feit opmerkelijk genoeg voorbijgegaan in het *Rotterdams jaarboekje* in de jaren na de oorlog. Wel veranderde de beeldvorming over Rotterdam volledig. Terwijl Rotterdam voordien vooral als een handelsstad werd gezien, kwam na de Tweede Wereldoorlog de nadruk meer te liggen op Rotterdam als werkstad. Onder historici ontstonden er twee kampen in deze jaren: de ene partij wilde zoveel mogelijk elementen uit het verleden in de stad bewaren of heropbouwen, terwijl anderen resoluut voor de moderniteit en de stadsvernieuwing kozen. In de algemene beeldvorming rond Rotterdam lijkt die laatste stroming het te hebben gehaald, want sinds de jaren zeventig profileert de stad zich vooral als een moderne cultuurstad.

In de beeldvorming over Maastricht bekleden de aardewerkfabrieken van Peter Regout sinds de negentiende eeuw een centrale plaats. Meer nog, de arbeidstoestanden en de kinderarbeid in de fabrieken van Regout gelden in Nederland als hét voorbeeld bij uitstek van uitbuiting. In de jaren vijftig moest men zelfs een beroep doen op Belgische werknemers omdat het bedrijf een uitermate slechte reputatie had bij de Nederlandse arbeiders. De bestuurders van de Sphinx-fabriek besloten daarna om een historicus aan het werk te zetten. Die moest het beeld van de onmenselijke arbeidsomstandigheden in het negentiende-eeuwse Maastricht relativeren. Zijn werk werd echter niet *au sérieux* genomen door andere professionele historici omdat deze promovendus door het bedrijf zelf werd betaald. Knotter stelt in 'Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis: van lieu de mémoire naar historische analyse', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg,* 52 (2007) 91-114 voor om in navolging van recente Engelse studies meer aandacht te besteden aan de tijdsgeest van de negentiende eeuw bij het bestuderen van de werkomstandigheden in de toenmalige fabrieken. Recente studies tonen immers aan dat een paternalistisch maatschappijbeeld aan de basis lag van de kinderarbeid in veel fabrieken. Dat model werd ook op de werkvloer nagevolgd en zorgde ervoor dat huisvaders hun hele gezin in de fabriek onder hun gezag lieten meewerken. Op die manier kan de sterke beeldvorming rond bepaalde fabrieken in een nieuw daglicht worden geplaatst, want het heeft volgens Knotter nog maar weinig zin om de werkomstandigheden in de negentiende-eeuwse fabrieken te blijven bestuderen en evalueren vanuit twintigste- en eenentwintigste-eeuwse maatstaven.

Stad en economie

Jean-Paul Peeters vergelijkt in 'Antwerpen en Mechelen in 1400-1401 volgens hun respectieve stadsrekeningen', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen,* 111 (2007) 43-68 de inkomsten en uitgaven van twee laatmiddeleeuwse steden. Peeters kan daaruit besluiten dat Antwerpen al in de veertiende eeuw een beleid voerde om de stedelijke economie te bevorderen. Zo schafte het Antwerpse stadsbestuur de taksen op de lakenhandel af en investeerde de magistraat relatief veel geld in ambtenaren met een economische specialisatie. Aan politiek personeel gaf de stad Antwerpen in vergelijken met Mechelen weinig geld uit. Het succes van deze strategie kan Peeters afleiden uit de snelle stijging van de stedelijke taksen in Antwerpen tijdens de veertiende eeuw. De bijdrage 'De doorvaart door Gouda', *Tidinge van die Goude,* 25 (2007) 78-87 van de hand van Christiaan van der Spek is eveneens op cijfermateriaal gebaseerd. Vanaf de late middeleeuwen tot aan de Tachtigjarige Oorlog steeg het aantal schepen dat in Gouda passeerde bijna constant. Daarna was er een terugval merkbaar, maar het Twaalfjarige Bestand zorgde voor herstel. Pas na 1646 was er daling in het scheepverkeer merkbaar in Gouda. De auteur corrigeert de cijfers die Jan de Vries en Ad van der Woude eerder voorstelden. Bronnenonderzoek bewijst nu dat er jaarlijks 20.000 à 25.000 schepen in de Kaasstad passeerden in plaats van de door de Vries en van der Woude voorgestelde 8.000 à 10.000 schepen.

Reinoud Vermoesen bepaalt op basis van drie variabelen in 'De strijd om het platteland. Aalsterse hinterland in westelijk Brabant (einde 18e eeuw)', *Eigen schoon en de Brabander,* 90 (2007) 523-538 de economische reikwijdte van de stad Aalst. Informatie over marktplaatsen, investeringen in renten en migratie naar de stad bevestigen de

conclusies van eerdere studies. Dat houdt in dat het hinterland van Aalst deels werd ingepalmd door de nabijgelegen grootstad Brussel. Het artikel koppelt heel mooi het onderzochte bronnenmateriaal aan de bestaande theorieën. Hier en daar zijn er wel wat kleine slordigheden: zo is het onduidelijk hoe de gebruikte staten van goed zijn geselecteerd en de kaarten in bijlage hebben geen titel meegekregen zodat het moeilijk is om ze juist te interpreteren. Gerrit Verhoeven vergelijkt dan weer twee Antwerpse boekbedrijven in 'Grondslagen van verandering. Assimilatie en differentiatie van het Antwerpse boekbedrijf in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden,* 122 (2007) 15-37. Volgens de auteur werd het onderscheid tussen drukkers en boekverkopers tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds groter als gevolg van de toenemende specialisering in de boekindustrie. Christian Pfister-Langanay behandelt een heel ander aspect van de vroegmoderne economie. Hij brengt in 'L'assurance maritime à Dunkerque au XVIIIe siècle', *Revue du Nord,* 89 (2007) 43-60 een aantal bronnen bij elkaar over de verzekering van schepen in het achttiende-eeuwse Duinkerke. Wel moet hij zelf toegeven dat op basis van het verzamelde materiaal geen duidelijke conclusies kunnen worden getrokken omdat nogal wat handelaars hun schepenen in het buitenland verzekerden.

Hilde Greefs vraagt zich in 'Informele netwerken van de zakenelite in Antwerpen, 1796-1830', *De achttiende eeuw,* 39 (2007) 61-86 af welk effect participatie in het verenigingsleven had voor internationale handelaars in het negentiende-eeuwse Antwerpen. Greefs gaat er van uit dat lidmaatschap van een vereniging de transactiekosten aanzienlijk kon verlagen omdat handelaars er snel informatie konden uitwisselen en de betrouwbaarheid van hun zakenpartners makkelijker konden inschatten. Gedetailleerd bronnenonderzoek toont aan dat 60 percent van alle internationale handelaars in Antwerpen lid was van een vereniging. Buitenlanders namen even gemakkelijk deel aan het verenigingsleven als binnenlandse handelaars, maar dat betekende niet dat dit lidmaatschap voor hen de poorten opende naar lokale netwerken. De helft van deze vreemdelingen had voordien al via huwelijk of de aanvaarding van een ambt toegang gekregen tot deze lokale netwerken. Bovendien hokten de meeste buitenlanders samen in dezelfde verenigingen, waardoor er van een integratie van buitenlandse en binnenlandse handelaars niet echt sprake was. Greefs levert hiermee een belangrijke bijdrage aan het debat over de sociabiliteit onder handelaars, maar haar studie maakt wel niet duidelijk of het verenigingsleven het economisch handelen van zakenlieden beïnvloedde. Daarvoor zouden de resultaten van dit artikel moeten worden geconfronteerd met informatie over handelstransacties.

Over *Stadsgeschiedenis*:
Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort 'actor' in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:
in een WORD-bestand naar
bert.demunck@ua.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31-35-6859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richte zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 4 (2009) 1

Meindert Schroor 1
Friese of Duitse stad? Een verkennend onderzoek naar geografische aspecten van de immigratie in Groningen 1600-1800

Laura Van Aert 21
Buurtwinkels en winkelstraten. De evolutie van het Antwerpse winkelbedrijf in de nieuwe tijd

Thomas Crombez en Liesje Vanhoeck 45
De bouw van het Openluchttheater Rivierenhof te Deurne (1953) en het discours rond stad, land en gemeenschapskunst

Reviews

Gerrit Verhoeven 61
Vaut le voyage!? Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)

Maarten F. Van Dijck 74
Tot eigen roem en glorie? Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2007)

Abstracts 92
Sommaires 93
Personalia 94

ISSN 1872-0676

STADS geschiedenis

STADSGESCHIEDENIS 4-2009-1